

PRAWA CZŁOWIEKA – zespół praw podmiotowych wynikających z przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka, których celem jest rozwój osoby ludzkiej.

Do istoty p. cz. należy to, że są niezależne od władzy państwowej – nie są przez nią ani nadawane, ani nie mogą być odbierane. Przywoływane są jako uzasadnienie sprzeciwu wobec władzy, przede wszystkim władzy publicznej (państwowej), także tej legitymowanej demokratycznie: pojmowane są jako granice, których nie wolno przekraczać także w imię woli większości. Jednocześnie formułowany jest pod adresem władzy publicznej postulat, aby chroniła p. cz. i była ich gwarantem.

PRAWA CZŁOWIEKA A PRAWO NATURALNE. P. cz. pełnią w systemach prawnych i w sporach wokół istoty prawa, jak i w życiu społecznym funkcje podobne do tych, które wcześniej pełniło prawo naturalne; stanowią kryterium oceny regulacji, są podstawą postulatów wobec władzy (prawodawczej, wykonawczej i sądowniczej), niekiedy stanowią kryterium rozstrzygające o obowiązku posłuszeństwa (nieposłuszeństwa) prawu pozytywnemu. Na płaszczyźnie międzynarodowej, systematyczne i rażące naruszenia p. cz. na wielką skalę mogą stanowić rację podjęcia legalnych działań zbrojnych przeciwko państwu w obronie ludności je zamieszkującej (interwencja humanitarna).

Porównując koncepcję p. cz. z wcześniejszymi koncepcjami prawa naturalnego, można zauważyć, że w przypadku tych ostatnich dominowały ujęcia typowe dla prawa w sensie przedmiotowym – prawo naturalne pojmowane było głównie jako zespół obowiązków (nakazów i zakazów). W koncepcji p. cz. dominuje natomiast ujęcie właściwe prawu w sensie podmiotowym, posługujące się formułami „mieć prawo do”. W konstrukcjach typowych dla prawa podmiotowego uznaje się określone dobra człowieka (np. życie, wolność od tortur) za prawnie doniosłe, co pociąga za sobą uznanie obowiązków zapewniających owe dobra (jeśli np. mam prawo do życia, to inni są adresatami zakazu pozbawiania mnie życia). Ze względu na ochronę tych dóbr formułowane są reguły tworzące rozmaite sytuacje prawne; do zasadniczych należą: uprawnienia (oparte na normach nakazujących wykonanie pewnego świadczenia na rzecz podmiotu praw); wolności prawnie chronione (oparte na normach zakazujących ingerencji w określoną sferę działania podmiotu prawa) i kompetencje (oparte na regułach, które pozwalają

podmiotowi prawa zmieniać sytuację prawną innych podmiotów za pomocą czynności konwencjonalnych). Z punktu widzenia normatywnej struktury, p. cz. jako prawa podmiotowe są zazwyczaj zespołem sytuacji prawnych tworzących funkcjonalną całość ze względu na ochronę jakiegoś dobra przyporządkowanego rozwojowi podmiotu prawa (całościowo pojętemu dobru podmiotu). Stąd w przypadku współczesnej koncepcji p. cz. silniej niż to miało miejsce w niektórych koncepcjach prawa naturalnego (zwł. typu deontologicznego) uwyraźniono powiązanie obowiązków z dobrem człowieka. W koncepcjach p. cz. i prawa podmiotowego wyraźniej niż w koncepcjach prawa naturalnego akcentowana jest potrzeba uznania sfer, w których podmiotowi przysługuje w jakimś stopniu nieskrępowana władza nad działaniami lub rzeczami.

ASPEKT HISTORYCZNY. Rozwój koncepcji p. cz. towarzyszy rozwojowi koncepcji prawa naturalnego. Badania historyczne wskazują, że rozwój ten, obejmujący ujęcia typowe dla prawa podmiotowego, sięga daleko poza epokę Oświecenia. Koncepcję prawa naturalnego z elementami charakterystycznymi dla współczesnej ochrony p. cz. znajdziemy w napisanej w V w. przed Chr. *Antygonie* Sofoklesa (zwł. wiersze 443–521, gdzie mówi się o obowiązkach wobec innych ludzi, które wymagają posłuszeństwa także wbrew prawu pozytywnemu, a powstają ze względu na dobro adresatów działania i są niezależne od tego, czy adresat jest bohaterem czy zdrajcą). Elementy koncepcji znajdziemy zarówno u gr. filozofów (np. w Platona i Arystotelesa koncepcji sprawiedliwości), jak i w prawie rzymskim (koncepcja *ius i* podmiotu prawa). Rozwiniętą już koncepcję prawa podmiotowego znajdziemy w XII w. u średniowiecznych legistów; Tomasz z Akwinu – nawiązując do Arystotelesa koncepcji „złotego środka” – rozwinie koncepcję *ius naturale* jako tego, co do człowieka „dopasowane” i należne z racji tego, że jest człowiekiem, oraz koncepcję *ius positivum*, jako tego, co należne ze względu na podejmowane przez człowieka decyzje; w centrum koncepcji osoby postawi opartą na wolności indywidualność podmiotu jako doskonałość konstytutywną dla bycia osobą; Marsyliusz z Padwy i Wilhelm Ockham rozwijali koncepcję prawa podmiotowego w kontekście ujęć typu woluntarystycznego.

Wśród aktów prawnych świadectwa unormowań zawierających elementy typowe dla koncepcji p. cz. znajdujemy już w *Edykcie mediolańskim* wydanym

przez Konstantyna i Licyniusza w 313: „[...] uradziliśmy dać chrześcijanom i wszystkim innym wolność (liberam potestatem) wyznawania religii, jaką kto chce”. W historii powszechnej za akty pomnikowe uznawana jest *Magna Charta Libertatum* (z 1215) czy *Habeas corpus act* (z 1678). U podstaw nowożytnej koncepcji p. cz., w ramach której wypracowany został specyficzny język, charakterystyczny także dla współczesnej koncepcji, leżała *Ustawa o prawach Wirginii* (z 1776), *Deklaracja niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki* (z 1776) i franc. *Deklaracja p. cz. i obywatela* (z 1789).

W kontekście rozwoju idei p. cz. w pol. historii prawa wskazać można: *Przywilej księcia Bolesława Pobożnego dla Żydów* (z 1264), *Przywilej jedleński* (z 1430), *Konstytucję sejmu radomskiego* (z 1505), *Akt konfederacji warszawskiej* (z 1573), *Artykuły henrykowskie* (z 1573), *Ustawę rządową* (z 3 V 1791).

PRAWNOMIĘDZYNARODOWY PARADYGMAT POJMOWANIA PRAW CZŁOWIEKA. W filozofii spory wokół pojmowania p. cz. są pochodną sporów o rozumienie człowieka i każda z koncepcji jest mocno uwikłana w kontekst systemowy. Jako punkt odniesienia warto przyjąć koncepcję, która – choć zakłada określone rozstrzygnięcia filozoficzne – jest o tyle filozoficznie neutralna, że kształtuje się poza filozofią jako dyscypliną naukową. Ze względu na powszechność uznania i powstawanie bardziej w kontekście doświadczenia niż budowania konstrukcji teoretycznych, szczególnie dogodnym punktem odniesienia jest współczesny paradygmat pojmowania p. cz., ukształtowany w prawie międzynarodowym po II wojnie światowej w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych ukonstytuowanej *Kartą Narodów Zjednoczonych* (z 26 VI 1945). Paradygmat pojmowania p. cz. na tej płaszczyźnie wyznaczony jest: *Powszechną deklaracją praw człowieka* (z 10 XII 1948), *Międzynarodowym paktem praw gospodarczych, socjalnych i kulturalnych*, *Międzynarodowym paktem praw osobistych i politycznych* (z 16 XII 1966), a także dokumentami końcowymi światowych konferencji p. cz.: *Proklamacji teherańskiej* (z 13 V 1968) oraz *Deklaracji wiedeńskiej i programu działania* (z 25 VI 1993) (ten ostatni dokument przyjęty został przez konsens przedstawicieli rządów w zasadzie wszystkich uznanych wówczas 171 państw). Obok ochrony p. cz. w wymiarze ogólnoświatowym, zw. wymiarem uniwersalnym, prawnomiędzynarodowa ochrona tych praw organizowana jest

także na poziomie regionalnym – w Europie jest to prawo wypracowywane w ramach Rady Europy, a najskuteczniejszy system oparty jest na *Konwencji o ochronie p. cz. i podstawowych wolności* (z 4 XI 1950). Ochrona p. cz. jest też istotnym elementem prawa krajowego współczesnych państw, znajdując oparcie w aktach prawa rangi konstytucyjnej. W aspekcie implementacji ochrona międzynarodowa ma w stosunku do ochrony na poziomie krajowym charakter subsydiarny, stąd jednym z podstawowych warunków sięgnięcia do instrumentów prawa międzynarodowego jest wykorzystanie możliwości dostępnych w prawie krajowym. W aspekcie kształtowania standardów ochrony i doktryny prawniczej pierwszeństwo przypada prawu międzynarodowemu.

Współczesny paradygmat kształtował się w kontekście doświadczeń II wojny światowej, w tym doświadczenia – mówiąc słowami G. Radbrucha – „ustawowego bezprawia” (gesetzliches Unrecht). Poszanowanie p. cz. uznane zostało za fundamentalny warunek utrzymania pokoju światowego. Porównując powojenne systemy z wcześniejszymi mechanizmami ochrony p. cz. w prawie międzynarodowym, wskazać można na pewne nowe elementy: kompleksowość ochrony praw i szerokie zastosowanie do tego celu traktatów; uniezależnienie uznania i ochrony praw od obywatelstwa podmiotu praw (prawa przysługują także bezpaństwowcom) i odejście od zasady wzajemności w relacjach między państwami (prawa mają być respektowane niezależnie od tego, czy inne państwa je respektują); częściowe uznanie jednostki za podmiot prawa międzynarodowego (dobro jednostki uznane zostało wprost za cel traktatów, a jednostka uzyskała locus standi przed organami międzynarodowymi, mogąc inicjować postępowanie przed tymi organami i uczestniczyć w tym postępowaniu jako strona).

Od strony ideowej zasadnicze znaczenie ma *Powszechna deklaracja p. cz.*; pierwszy motyw jej preambuły głosi: „Zważywszy, że uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków rodziny ludzkiej jest podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie”; a artykuł pierwszy, wskazując „zasady” (R. Cassin) leżące u podstaw katalogu praw, proklamuje: „Wszystkie istoty ludzkie rodzą się wolne i równe w godności i prawach. Są one obdarzone rozumem i sumieniem oraz powinny postępować w stosunku do siebie wzajemnie w duchu braterstwa”.

Twórcy *Powszechnej deklaracji p. cz.* nie ograniczyli się do wskazania wartości typowych dla koncepcji oświeceniowych – wolności, równości i braterstwa oraz rozumności, ale za istotne uznali także godność i sumienie. Kategoria godności jest obecnie kategorią fundamentalną.

CECHY PRAW CZOWIEKA. Za podstawę p. cz. uznawana jest godność osobowa, doskonałość przyrodzona każdemu człowiekowi, nieoddzielalna od bycia człowiekiem, podstawa uznania każdego człowieka za cel sam w sobie i zakazu czysto instrumentalnego traktowania.

P. cz. uznane są za powszechne – gdzie człowiek, tam prawa. Fundamentalnym przymiotem jest wrodzoność („wewnętrzność”, ang. *inherent*), obejmująca przyrodzoność (żadne działania nie nadają praw) i niezbywalność (żadne działania nie mogą pozbawić p. cz., nie mogą tego dokonać także działania samego podmiotu tych praw).

P. cz. uznane są także za nienaruszalne. Przymiot ten (o charakterze normatywnym, gdyż w sensie opisowym p. cz. mogą być naruszane), przypisywany także godności będącej źródłem praw, wyraża zasadę nieinstrumentalnego traktowania człowieka i jego praw i współokreśla miejsce p. cz. w stosunku do innych elementów systemu prawnego.

Uznanie godności za źródło wszystkich p. cz. prowadzi do uznania integralności p. cz. – nie wolno absolutyzować jednych praw kosztem innych, zarówno w wymiarze społecznym, jak i indywidualnym. W ochronie p. cz. nie chodzi o poszczególne prawa i dobra (wartości) nimi chronione, ale o całościowe dobro, rozwój samego podmiotu praw.

P. cz. uznawane są za równe – przynależą niezależnie od konkretnych cech jednostkowych. Równość ta jest ugruntowana w równości godności, pociągającej za sobą równą troskę o rozwój każdego człowieka. Stąd równość praw nie pociąga za sobą postulatu jednakowego traktowania; cechy podmiotów i okoliczności są istotne dla dookreślenia treści praw. Dopuszczalna jest tzw. dyskryminacja pozytywna, polegająca na uprzywilejowaniu podmiotów należących do pewnych grup, mająca na celu wyrównanie faktycznych możliwości korzystania przez nich z p. cz. i wyrównanie możliwości rozwoju. Ze względu na szczególne cechy lub szczególną sytuację, w której znajdują się niektórzy ludzie, formułowane są specyficzne standardy dla pewnych grup, np. prawa dziecka. Są też p. cz.

przysługujące tylko obywatelom, co nie przekreśla powszechności i przyrodzoności praw, gdyż ich przysługiwanie jest niezależne od stanowienia prawa przez państwo (choć ustanowienie odpowiedniego prawa jest postulowane), a ich ugruntowaniem jest uznanie udziału w życiu własnej wspólnoty politycznej za istotny warunek możliwości pełnego rozwoju. Problematyka równości, obok problematyki równej godności i równych p. cz. obejmuje także zagadnienia dotyczące relacji jednostki do prawa stanowionego w ogóle: w kwestii stanowienia prawa postulowana jest równość w prawie (przewidziane prawem różnice w traktowaniu ludzi powinny mieć obiektywne uzasadnienie), a w kwestii stosowania prawa postulowana jest równość wobec prawa (prawo powinno być stosowane bez względu na wszelkie cechy i okoliczności nieistotne dla kwalifikacji normatywnej ocenianego czynu).

WERTYKALNY I HORYZONTALNY WYMIAR PRAW CZŁOWIEKA. Wyróżnia się 2 zasadnicze wymiary p. cz. wyznaczone charakterem podmiotu zobowiązanego do realizacji p. cz. – wymiar wertykalny i horyzontalny. Wymiar wertykalny, oparty na relacji między jednostką a państwem (szerzej – między jednostką lub strukturą niższego rzędu a strukturą wyższego rzędu) jest wymiarem zasadniczym z punktu widzenia współczesnej ochrony p. cz.; p. cz. są „tarczą” jednostki przeciwko państwu, a jednocześnie to państwo ma zasadnicze obowiązki realizacji praw. W wymiarze horyzontalnym podmiotami zobowiązanymi do realizacji praw są inne jednostki.

PRAWA A OBOWIĄZKI. Z p. cz. skorelowane są obowiązki. W niektórych koncepcjach należących do nurtu pozytywizmu prawniczego uznaje się przekładalność praw podmiotowych na zespół korelatywnych obowiązków (nakazów i zakazów); dominuje jednak pogląd, że taki przekład nie jest adekwatny (przekład zakłada pominięcie relacji jednostki stojącej w centrum normatywnej struktury prawa podmiotowego do właściwego jej dobra; relacji, która tworzy funkcjonalną całość z sytuacji prawnych konstytuowanych nakazami i zakazami mającymi konkretnych adresatów).

W omawianym tu prawnomiędzynarodowym paradygmacie pojmowania p. cz., wypełnianie obowiązków przez podmiot praw nie jest warunkiem uznania jego praw; stąd p. cz. przysługują także przestępcom dopuszczającym się najcięższych przestępstw. Uzależnienie uznania praw od wypełniania

obowiązków było charakterystyczne dla koncepcji p. cz. wyrastających z ujęć typu kolektywistycznego (np. dla ujęć mających korzenie w marksizmie).

Problematyka obowiązków jednostki pojawia się w podstawowych traktatach w sposób wyraźny, jednak marginalnie (np. w preambułach obu międzynarodowych paktów p. cz. z 1966 czytamy: „[...] biorąc pod uwagę, że jednostka – mając obowiązki wobec innych jednostek i wobec społeczności, do której należy – jest odpowiedzialna za popieranie i przestrzeganie praw uznanych w niniejszym Pakcie”). Wyjątkiem jest tu *Afrykańska karta p. cz. i ludów* (z 1981), która obowiązkom poświęca osobny, choć krótki rozdz. (art. 27–29). Powiązanie p. cz. z obowiązkami znalazło wyraz także w *Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* (z 1997), zwł. w tytule rozdz. II (*Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela*), jednak wprost o obowiązkach będących korelatami p. cz. mówi jedynie art. 31, ustęp 2 („Każdy jest obowiązany szanować wolności i prawa innych”).

Jedną z istotnych przyczyn akcentowania praw względem obowiązków oraz wymiaru wertykalnego p. cz. względem horyzontalnego jest to, że podmiotami podejmującymi zobowiązania w prawie międzynarodowym, które wyznacza zasadniczy paradygmat pojmowania p. cz., są państwa; podobnie konstytucja, która stanowi fundament ochrony p. cz. w prawie krajowym, określa sposób funkcjonowania państwa i ze swej natury określa przede wszystkim obowiązki ciążące na państwie.

PRAWA I WOLNOŚCI. Wśród p. cz. wyróżnia się prawa w węższym tego słowa znaczeniu oraz wolności. Wskazanie kryterium tego rozróżnienia jest przedmiotem kontrowersji. Kryterium tego poszukuje się niekiedy w charakterze sytuacji prawnej centralnej dla danego prawa (będącego zwykle zespołem takich sytuacji), wiążąc prawa (w węższym tego słowa znaczeniu) z uprawnieniami; a wolności – z wolnościami prawnie chronionymi. Niekiedy jednak są poważne trudności ze wskazaniem takiej centralnej sytuacji prawnej (np. prawo do życia wymaga sformułowania zakazu zabijania, na którym oparta jest wolność prawnie chroniona, jednak w niektórych okolicznościach na planie pierwszym będzie obowiązek pozytywnego działania niezbędnego do podtrzymania życia). Istotny dla odróżnienia praw od wolności jest także charakter dobra będącego przedmiotem ochrony: w przypadku prawa podmiotowi nie wolno swobodnie rezygnować z dobra będącego przedmiotem

ochrony (np. prawo do życia, prawo do humanitarnego traktowania, prawo do nauki); w przypadku wolności podmiot swobodnie determinuje treść tego, co jest przedmiotem wolności (np. wolność wypowiedzi, wolność religijna). Jednak kryterium to nie ma zastosowania np. w przypadku wolności od tortur.

Trudności z formalną charakterystyką wolności wynikają m.in. z wielowymiarowości wolności człowieka, która jest chroniona. W aspekcie materialnym wolność występuje w ochronie p. cz. w trzech zasadniczych kontekstach: 1) wolność jako negacja niewolnictwa – jest ściśle związana z godnością, której jedną z zasadniczych artykulacji jest zakaz czysto przedmiotowego traktowania człowieka; 2) wolność jako negacja arbitralnego zatrzymania, aresztowania czy więzienia; 3) wolność jako swoboda w pewnej dziedzinie działania (np. wolność religijna, wolność wypowiedzi, wolność zrzeszania się).

W kwestii podstawy istnienia relacji między podmiotem p. cz. a dobrami będącymi ich przedmiotem formułowane są dwie zasadnicze koncepcje. Wg koncepcji korzyści (benefit theory) coś staje się dobrem będącym przedmiotem prawa podmiotowego, gdyż jest korzystne dla podmiotu prawa; w koncepcji wyboru (choice theory) konstytutywny dla chronionego dobra jest wybór dokonywany przez podmiot prawa. W paradygmacie wyznaczonym prawem międzynarodowym zastosowanie znajdują obie koncepcje – w koncepcji korzyści znajdują uzasadnienie prawa, z których korzystaniem powiązany jest obowiązek podmiotu prawa (np. zakaz niewolnictwa, zakaz tortur czy prawo do nauki); w koncepcji wyboru – niektóre wolności (np. wolność religijna, wolność wypowiedzi, wolność zgromadzeń, wolność zrzeszania); jednak także te ostatnie umieszczone są w ramach koncepcji korzyści – uznanie sfer poddanych swobodnej decyzji podmiotu prawa odbywa się ze względu na dobro tego podmiotu.

PRAWA INDYWIDUALNE I PRAWA WYKONYWANE ZBIOROWO. JEDNOSTKA A SPOŁECZEŃSTWO. P. cz. obejmują prawa indywidualne i prawa wykonywane zbiorowo (zw. też prawami grupowymi, zbiorowymi lub kolektywnymi). Choć za źródło wszystkich p. cz. uznaje się godność jednostkowego człowieka i to jednostka jest zasadniczym celem ochrony, to jednak niektóre prawa charakteryzowane są jako przysługujące podmiotom zbiorowym (np. prawa wspólnot religijnych lub etnicznych, prawa narodów). Człowiek jest

postrzegany jako istota społeczna. Prawa te chronią dobra potrzebne dla rozwoju jednostki jako członka grup społecznych i są to dobra, które nie dają się adekwatnie scharakteryzować kategoriami właściwymi dla dóbr jednostkowych.

Uwzględnienie wymiaru społecznego znajduje wyraz także w klauzulach limitacyjnych wskazujących warunki, pod którymi mogą być ograniczane niektóre z praw. Wśród warunków tych jest realizacja celu prawowitego, którym obok praw innych jednostek może być bezpieczeństwo narodowe, porządek publiczny, zdrowie publiczne czy moralność (publiczna). Podobnie, wymiar społeczny uwzględniony jest w klauzulach derogacyjnych określających warunki ograniczania praw, gdy nadzwyczajne niebezpieczeństwo zagraża życiu narodu.

KATALOG PRAW CZŁOWIEKA. Standardy p. cz. w prawie pozytywnym kształtują się przede wszystkim w odpowiedzi na pojawiające się zagrożenia, stąd ochrona ma charakter rewindykacyjny, a formułowane katalogi mają charakter otwarty. Pojawiające się nowe zagrożenia i nowe okoliczności życia prowadzą do formułowania nowych standardów. Ograniczeniem w ustanawianiu standardów w prawie pozytywnym jest uwarunkowana politycznie możliwość osiągania konsensu (np. prawo do posiadania własności i prawo do obywatelstwa uznane w *Powszechnej deklaracji p. cz.*, na poziomie uniwersalnym nie znalazły traktatowego umocowania). W spory dotyczące katalogów p. cz. i konkretnej treści poszczególnych praw uwikłane są także spory światopoglądowe i ideowe toczone się we współczesnych społeczeństwach.

Mając na uwadze paradygmat prawnomiędzynarodowy, podstawowe p. cz. można pogrupować w 3 tzw. rodziny (zw. także generacjami): prawa osobiste (z racji historycznych zw. niekiedy obywatelskimi) i polityczne; prawa gospodarcze, socjalne i kulturalne; prawa solidarnościowe. Typologia ta nawiązuje do trzech podstawowych wartości wskazywanych w koncepcjach oświeceniowych i stąd prawa pierwszej rodziny określane są jako prawa wolnościowe, drugiej jako równościowe; trzeciej jako braterstwa. Typologia praw należących do dwóch pierwszych rodzin może być dokonywana także z punktu widzenia trzech zasadniczych funkcji pełnionych przez p. cz., jakimi jest ochrona przed szkodliwymi (niechcianymi) działaniami państwa i in.

podmiotów – prawa osobiste; zapewnienie podstawowych dóbr – prawa gospodarcze, socjalne i kulturalne; umożliwienie uczestnictwa w życiu społecznym – prawa polityczne (konceptja trzech „p”: protect, provide, participate). Prawa pierwszej rodziny mają charakter raczej negatywny (wymagają od państwa powstrzymywania się od działań); drugiej – raczej pozytywny (wymagają podejmowania działań). Trzeba jednak podkreślić, że granice między poszczególnymi rodzinami i typami praw nie są ostre, i to zarówno z punktu widzenia charakterystyki, jak i zaliczania do nich poszczególnych praw.

Do pierwszej rodziny zaliczane są prawa, których katalog został zarysowany w art. 2–21 *Powszechnej deklaracji p. cz.* Katalog otwiera zakaz dyskryminacji w korzystaniu z p. cz.; uważany zwykle za prawo niesamodzielne, które musi być rozpatrywane w kontekście innych p. cz., do których dostęp jest ograniczany. Pierwszym samodzielnym prawem jest prawo do życia; kolejne to zakaz tortur oraz okrutnego albo poniżającego traktowania; zakaz niewolnictwa, poddaństwa, pracy przymusowej; prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego, obejmujące zakaz arbitralnego zatrzymania, aresztowania, więzienia, któremu towarzyszą gwarancje procesowe, oraz zakaz więzienia z powodu niemożliwości wywiązania się ze zobowiązań umownych (zw. też zakazem więzienia za długi); swoboda poruszania się, zakaz arbitralnego wydalania obcokrajowców i bezpaństwowców; równość wobec prawa wraz z prawem do sądu, obejmującym rozbudowany katalog gwarancji procesowych i domniemanie niewinności; zakaz retroaktywności w prawie karnym; prawo do podmiotowości prawnej; prawo do prywatności; prawo do posiadania własności; wolność myśli, sumienia i religii; wolność posiadania i wyrażania poglądów, której towarzyszy zakaz propagandy wojennej oraz zakaz popierania nienawiści narodowej, rasowej lub religijnej; wolność zgromadzeń; wolność zrzeszania się; prawo do zawarcia związku małżeńskiego i założenia rodziny; prawo dziecka do szczególnej opieki i szczególnego traktowania; prawo do udziału w kierowaniu sprawami publicznymi wraz z czynnym i biernym prawem wyborczym; równość w prawie i prawo do równej ochrony prawnej; prawo osób należących do mniejszości etnicznych, religijnych lub językowych do własnego życia kulturalnego, wyznawania i praktykowania własnej religii oraz posługiwania się własnym językiem wspólnie z innymi członkami grupy.

Do drugiej rodziny należą prawa, których katalog został zarysowany w art. 22–27 *Powszechnej deklaracji p. cz.* Są to: prawo do zabezpieczenia społecznego; prawo do pracy (obejmujące prawo do swobodnego wyboru pracy); prawo do równej płacy za równą pracę i prawo do równych możliwości awansu zawodowego; prawo do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy; prawo do godziwego wynagrodzenia za pracę; prawo do tworzenia związków zawodowych i wstępowania do nich; prawo do poziomu życia odpowiadającego potrzebom zdrowia i dobrobytu podmiotu prawa i jego rodziny, wraz z prawem do pomocy społecznej i prawem do opieki zdrowotnej; prawo do wypoczynku; prawo rodziny do ochrony i pomocy; prawo matek do szczególnej ochrony i pomocy, zwł. w okresie przed i po urodzeniu dziecka; prawo dziecka do szczególnej ochrony i pomocy; prawo do wolności od głodu; prawo do nauki wraz z prawem rodziców do wyboru nauczania dla swoich dzieci; prawo do udziału w postępie naukowo-technicznym i korzystania z jego owoców; prawo do uczestniczenia w życiu kulturalnym wspólnoty i korzystania z dorobku kulturowego; wolność badań naukowych i działalności twórczej; prawo do ochrony interesów moralnych i majątkowych wynikających z twórczości naukowej, literackiej lub artystycznej, której jest się autorem.

Koncepcja praw solidarnościowych rozwinięta została najpóźniej. W *Powszechnej deklaracji p. cz.* o prawach tego typu mówi tylko art. 28 („Każdy ma prawo do porządku społecznego i międzynarodowego, w którym prawa i wolności wskazane w niniejszej Deklaracji będą w pełni urzeczywistnione”). Jednak w obu paktach z 1966, jedno z praw solidarnościowych – prawo do samostanowienia znalazło się w artykułach pierwszych, co wskazuje na uznanie fundamentalnego znaczenia tego prawa. Nie ma jednak traktatu, który wprost byłby poświęcony prawom tej rodziny i ich jurydyzacja jest najmniej zaawansowana. W odróżnieniu od praw należących do dwóch pierwszych rodzin, które są przede wszystkim prawami indywidualnymi, prawa trzeciej rodziny są głównie prawami wykonywanymi zbiorowo (ich podmiotem są narody, społeczeństwa), a zasadniczym podmiotem korelatywnych obowiązków są nie tylko poszczególne państwa, jak to ma miejsce w przypadku praw pierwszej i drugiej rodziny, ale wspólnota międzynarodowa. Wyróżnia się dwie grupy praw solidarnościowych. Pierwsza to prawa związane z redystrybucją władzy w skali globalnej, obejmujące prawo do samostanowienia

(w sferze politycznej, gospodarczej, socjalnej i kulturalnej), prawo do rozwoju (politycznego, gospodarczego, socjalnego i kulturalnego), prawo do uczestniczenia we wspólnym dziedzictwie ludzkości i do korzystania z tego dziedzictwa. Druga grupa to prawa związane z niewystarczającą skutecznością działań państwa, obejmujące prawo do pokoju, prawo do zdrowego i zrównoważonego środowiska i prawo do pomocy humanitarnej.

Choć prawa należące do poszczególnych rodzin mają różną strukturę, różnią się stopniem jurydyzacji i są ze sobą wielorako powiązane, uznaje się, że wszystkie p. cz. powinno się traktować jako równorzędne; w szczególności niedopuszczalne jest zakładanie, że realizacja praw jednej rodziny praw („niższej” generacji) jest wstępnym warunkiem realizacji praw należących do innych rodzin. Podejmowane działania zależą od konkretnych okoliczności i konkretnie występujących zagrożeń.

OPCJA NA SŁABSZYCH. Dla przyjętego w prawie międzynarodowym paradygmatu pojmowania p. cz. charakterystyczna jest „opcja na słabszych” – niedojrzałość czy upośledzenie możliwości działania jest uznawane za rację szczególnej troski o p. cz. takich podmiotów. Obok klauzul antidyskryminacyjnych, zakazujących różnicowania p. cz. w zależności od indywidualnych cech, wyrazem tej opcji jest np. preambuła *Konwencji o prawach dziecka* (z 20 XI 1989), w której czytamy: „[...] dziecko, z uwagi na swoją niedojrzałość fizyczną oraz umysłową, wymaga szczególnej opieki i troski, w tym właściwej ochrony prawnej, zarówno przed, jak i po urodzeniu”. Opcja na słabszych dochodzi wyraźnie do głosu w *Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych* (z 13 XII 2006; zob. także: *Proclamation on Ageing* z 16 X 1992; *Principles for the Protection of Persons with Mental Illness and for the Improvement of Mental Health Care* z 17 XII 1991).

PODSUMOWANIE. P. cz. jako podstawowe kryteria sprawiedliwości są obecnie centralnym elementem koncepcji państwa; przez prawo do udziału w rządzeniu swym krajem łączone są z zasadą rządów demokratycznych, a przez postulat niearbitralnego działania państwa – z zasadą rządów prawa (rule of law) i państwa prawnego.

Koncepcja p. cz., w której centrum znajduje się uznanie równej przyrodzonej godności (niezależnej od konkretnych cech lub zdolności człowieka) i równych praw, daje się dobrze ująć w kategoriach filozofii

klasycznej, wykraczającej poza paradygmat nauk szczegółowych. Natomiast fundamentalne trudności z ujęciem zasadniczych elementów tej koncepcji występują w refleksji filozoficznej ukierunkowanej scjentyście; pojawiają się one w refleksji poszukującej istoty człowieczeństwa i podstawy praw w, poddających się paradygmatowi nauk szczegółowych, obserwowalnych cechach lub zdolnościach człowieka i refleksji zakładającej fundamentalny rozdział sfery bytu od sfery powinności. Wbrew tego typu refleksji i mimo jej dominacji w filozofii w drugiej poł. XX w., zasadnicze elementy scharakteryzowanej wyżej koncepcji są ciągle potwierdzane w ramach pozytywnoprawnej ochrony p. cz. (np. w wymiarze uniwersalnym – *Deklaracja wiedeńska* z 1993, w ramach Unii Europejskiej – *Karta praw podstawowych UE* z 2000, w porządku krajowym – *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* z 1997).

R. Weigand, *Die Naturrechtslehre der Legisten und Dekretisten von Irenerius bis Accursius und von Gratian bis Johannes Teutonicus*, Mn 1967; Krapiec Dz X; R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, C (Mass.) 1977 (*Biorąc prawa poważnie*, Wwa 1998); J. Finnis, *Natural Law and Natural Rights*, Ox 1980 (*Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, Wwa 2001); B. H. Weston, *Human Rights*, *Human Rights Quarterly* 6 (1984) z. 3, 257–283; J. Donnelly, *The Concept of Human Rights*, Lo 1985; B. Tierney, *Villey, Ockham and the Origin of Individual Rights*, w: *The Weightier Matters of the Law. Essays on Law and Religion*, Atlanta 1988, 1–31; B. Tierney, *Origins of Natural Rights Language. Texts and Contexts, 1150–1250*, *History of Political Thought* 10 (1989) z. 4, 615–646; F. J. Mazurek, *P. cz. w nauczaniu społecznym Kościoła*, Lb 1991; B. Tierney, *Marsilius on Rights*, *Journal of the History of Ideas* 52 (1991) z. 1, 3–17; C. Mik, *Zbiorowe p. cz. Analiza krytyczna koncepcji*, To 1992; F. D. Miller, *Nature, Justice, and Rights in Aristotle's Politics*, Ox 1995; *Human Rights Law*, NY 1996; M. Piechowiak, *Pojęcie p. cz.*, w: *Podstawowe prawa jednostki oraz ich sądowa ochrona*, Wwa 1997, 7–37; C. Wellman, *An Approach to Rights. Studies in the Philosophy of Law and Morals*, Dor 1997; M. A. Glendon, *Foundations of Human Rights. The Unfinished Business*, *The American Journal of Jurisprudence* 44 (1999) z. 1, 1–14; M. Piechowiak, *Filozofia p. cz. P. cz. w świetle ich międzynarodowej ochrony*, Lb 1999; *Human*

Rights, Aldershot 2003; M. Piechowiak, *Prawo a wolność*, w: *P. cz., prawa rodziny*, Pz 2003, 37–54; B. Gronowska [i in.], *P. cz. i ich ochrona*, To 2005; M. Piechowiak, *Prawo naturalne a p. cz.*, w: *Substancja, natura, prawo naturalne*, Lb 2006, 391–408; *Pomniki p. cz. w historii*, Wwa 2008.

Marek Piechowiak